

Božič naših prednikov

Andrej Pleterski

Ateist, ki se dandanašnji zanima za božič, mnogokrat vzbuja začudenje in včasih se mu porodi občutek, da je vsiljivec, ki vtika nos v stvar, ki se ga prav nič ne tičejo. Pa vendar je to praznik, ki ima globoko vsebino tudi za tiste, ki ga ne praznujejo iz navade ali krščanske pobožnosti. Te vsebine si ni potrebno izmišljati, ves čas je že tu, le skrita je v pravljicni preobleki. Nikakor ni moj namen ustvarjati nekak nov božični evangelij, še manj dajati dokončne razrešitve, rad bi le nakazal možnosti, ki jih daje povezovanje ljudskega izročila (v najširšem pomenu) s tem, kar najdemo arheologi. In kako lahko prepoznamo skrito božično vsebino? Preprosto. Zamisliti se je treba v svoja otroška leta in spet verjeti pravljicam, ki smo jih brali, videli in slišali. Nekako tako kot je Peter Pan naučil letati Vendi, Miho in Janeta. Malo jih je potresel z vili in prahom in jim rekel: »Ni vam treba drugega kakor misliti na kaj čudovito lepša in kriliti z rokami« (BARRIE – DISNEY 1959, 8). Potreben je torej le korak preko svojega vsakdanjega miselnega okvira.

Sredi poganske teme je z nastopom krščanstva zažarela svetloba božičnega praznika, pravi Niko Kuret v svojem delu »Praznično leto Slovencev«, ki ga lahko imamo za enciklopedijo slovenske duhovne dediščine. In nadaljuje. To pa se ni zgodilo čez noč. Malo je znano, da je bilo treba čakati 300 let, preden se je uveljavil v Cerkvi praznik Kristusovega rojstva. Še danes natančno ne vemo, ali so ga uvedli 1. 336 ali 354, vemo pač, da je papež Liberij leta 360 sezidal v Rimu kapelo božjega rojstva v cerkvi, ki je od 9. st. dalje znana kot bazilika Santa Maria Maggiore. Čas Kristusovega rojstva se je pokril s poganskim praznikom rojstva nepremaganega sonca dne 25. decembra (KURET 1989, 277). Božič obhajamo sredi trde zime, ko naravne sile počivajo, ko je moč sonca do kraja pošla, ko mrz in led uklepata vso naravo v spone navidezne smrti. To je čas, ko se vsakdo, kdor le more, drži doma, ko se je starosvetna družina zbirala okoli tople peči. »Božič« lahko sega še v predkrščansko dobo, ko je pomenil malega boga Svaroga, Svarožiča, ki naj bi se bil ob zimskem kresu rodil vsako leto nanovo (KURET 1989, 311 s).

Naš klobčič ima številne niti in zato je pravzaprav vseeno, s katero ga začnemo razmotavati, še zlasti, ker vseh naenkrat itak ne moremo zagrabiti. – Obdobje narodnega preporoda je prineslo tudi različne poizkuse iskanja mitoloških ostankov v ljudskem izročilu. Eden je tudi knjiga »o vjeri starih Slovencev«... (GRŽETIČ 1900), katere dognanja so sicer mična, a le malo dokazana. Med drugim opisuje tudi božične običaje traških Slovanov. Gre za Pomake, muslimanizirane slovanske prebivalce Rodopov. Možnost, da bi se v taki sredini ohranila starožitna izročila, je vsekakor verjetna. Tako Gržetič navaja pravi božični ep, iz katerega si oglejmo kratek odlomek v srbohrvaškem prevodu.

Te se majka namučila/ Namučila natrudila/ Sama ti je kukavica/ Pislula je zaplakala/ Ljuti porod težka muka/ Sama trpi ljuti porod/ Sama sebi službu čini/ Nu prilieti živa vila/ Živa vila Samovila/ Prilietela u saminu/ Da ju služi, da ju dvori/ Porod traje jošće malo/ Jošće malo: tri nedjelje/ Na to prhne vila u goru/ Da potraži rodnu biljku/ Da ju dade zlatnoj majci/ Čim ju dene zlatnim ustim/ Te okusi rodne biljke/ Tim porodi malo diete/... (GRŽETIČ 1900, 19). Naj bo ta odlomek naš konček vrvice. Pa mu lahko zaupamo? Tu se takoj zaplete. Skoraj brezupno. Gržetič je svojo pomaško snov črpal iz knjige Stjepana Verkovića »Veda Slovena II« (S. Peterburg 1881). To pa je najznamenitejši južnoslovanski romantični ponaredek, ki ga vzporejajo s Kraljevodvorskim rokopisom in Zelenogorskim rokopisom Čeha Václava Hanke. Verković je namreč hotel dokazati avtohtonost Slovanov in je zato vnaprej objavil morebitnim zapisovalcem na terenu željeno vsebino pesmi. Zbiralce je plačeval, zato ni presemetljivo, da je postal voljna žrtev pesniških sposobnosti učitelja Jovana Goliganova (TODOROVSKI 1967). Tu se nam nit pretrga. Vsaj zdi se tako.

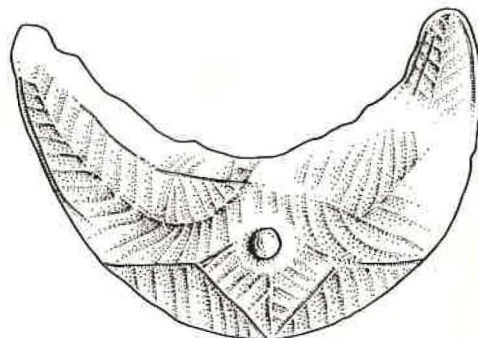
Leta 1915 je odšel med Pomake bolgarski raziskovalec A. P. Stoilov, da bi na kraju samem preveril verodostojnost Vede Slovena. Ugotovil je, da sta nekoč resnično živela dva ljudska pevca, ki ju je navajal Verković. Domačinom je bral nekaj pesmi iz Ved. Ljudje so izjavljali, da takih še niso slišali, nekatere pa so označili za sestavljene iz mnogih pesmi (TODOROVSKI 1967, 437 s). Iz tega laho sklepamo, da Goliganov vendarle ni spesnil vsega sam, ampak je uporabljal tudi prave ljudske pesmi, ki jih je zlagal in jim dodajal po lastni presoji. Obstaja torej teoretična možnost, da so vsaj nekateri deli navedenega odlomka pravi, pri čemer trenutno ni važno, ali so vzeti iz ene ali več pesmi. V tej obravnavi nas zanimata le dve sestavini: težak porod in rodna zel, ki ga omogoči.

V slovenskih ljudskih pesmih »Jezusovo rojstvo« Marija rodi ob studencu, potem ko si zaželi vode (SLP 1981, motiv 71). O dolgem in težkem porodu tu ni govora. Ljudje prosijo posamezne svetnike za pomoč v tistih stiskah, s katerimi so imeli ti svetniki osebne izkušnje. V pesmi »Marija pomaga porodnici« le-ta ne more roditi 3, 13, ali

celo 14 dni in noči (SLP 1981, motiv 113). Zato lahko sklepamo, da je tudi Marija imela izkušnjo s težkim porodom. To misel nam potrjuje podatek, da je že v letih 680–81 carigradski koncil prepovedal pripravljati neko jed za drugi božični dan na čast porodnim bolečinam Matere božje; tisto jed so dajali porodnicam (MODERNDORFER 1964, 309). Lahko verjamemo, da je šlo za star poganski običaj. – Ljudska zdravila za težak porod so različna, pomembno se mi zdi tisto, ki so ga uporabljale žene v Ziljski dolini. Tam je dobila ženska ob težkem porodu čaj iz kresne praproti (MODERNDORFER 1964, 311). O čarobni moči kresne praproti ni potrebno pisati, saj je še danes splošno znana.

Če se povrnemo k našemu izhodiščnemu odlomku, lahko rečemo, da je sporočilo o težkem porodu in rodni zeli resnično. Domnevamo lahko celo, da je rodna zel kresna prapot. Nit, ki se nam je zdela pretrgana, torej še drži. Pa pojdemo ob njej naprej. Kot vsak nejeverni Tomaž potrebujemo tvorni dokaz. Tega nam lahko da arheologija.

Že v prejšnjem stoletju so v vasi Krungl ob severni štajerski meji, na prehodu iz zgornje doline Aniže proti Hallstattu, odkrili veliko zgodnjesevno grobišče, blizu katerega je nekoč potekala severna meja Karantanije. Najdišče še vedno ni raziskano v celoti, objavljen je le manjši del izkopanega gradiva, ki ga hrani arheološki oddelk Štajerskega deželne muzeja v Gradcu. Med drugim je bila odkrita (grob 92) tudi polmesečasta zaponka (Slika 1) iz časa okoli leta 800. Železno jedro ji pokriva pozlačena bronasta pločevina, ki je reliefno oblikovana, na sredini jo predira rumenkasta steklena kroglica. Čeprav je zob časa že načel površino, je na njej mogoče prepoznati dva rogla, ki ležita levo in desno od kroglice, pod njo trikotnik, celotno površino pa pokriva okras, ki je še najbolj podooben praprotnim listom.

In kaj predstavljajo rogla, trikotnik in kroglica. Silno preproste oblike, ki bi vsaka zase lahko bile karkoli, v medsebojni povezavi pa pomenijo skrajno poenostavljeno podobo žene, ki rojeva. S čim utemeljujem tako razlago? Izhajam iz vsebinskega razumevanja predmeta, kakor ga je pri nas pred kratkim predstavil makedonski arheolog Nikos Čausidis (ČAUSIDIS 1988. – Prva objava, v tisku je več nadaljnjih). V nasprotju z običajno oblikovano in časovno arheološko delitvijo predmetov njihova vsebinska povezava seže daleč skozi čas in prostor. Gleđano tako, pa je naša zaponka le člen v dolgi verigi upodobitev, ki sega vsaj v neolitsko obdobje Evrope, ko gre še za povsem realistične kipe žene z razkrcenimi pokrčnimi nogami in rokami, ki jih držijo pod kolena. Že v bronasti dobi se ti liki spremenijo v geometrijske podobe, antična Grčija jim da naturalistično-surrealistične oblike, nato postajajo spet bolj poenostavljeni.

Tam, kjer je v našem primeru trikotnik, je mnogokrat upodobljena človeška glava. Očitno gre za otroka, ki se rojeva. Lahko si mislimo, da to ni navaden otrok. Kaj je? Na nekaterih upodobitvah rojevanja so med nogama trije trikotniki. Tako je npr. na dvorni zaponki s staroslovenskega grobišča Sedlo na Blejskem gradu (VALIČ 1964, T. XLXIX, 1). Trije trikotniki pa so upodobljeni tudi neodvisno od matere npr. na mitološki upodobitvi z Gotlanda, kjer prepleteni stojijo na nebu (KULAKOV 1988, Ris. 2). Če temu dodamo še željo svete Barbare, da bi imela line v stolpu – prvo, ko sonce gori gre, / drugo, ko sonce opoldan je, / tretjo, ko sonce doli gre (SLP 1981, motiv 136/10), se sama ponudi razlaga, da so trikotniki sonce v trojni ali enojni podobi. Da gre pri krunglski zaponki za rojstvo sonca, kaže tudi rumenkasta kroglica, ki kuka iz površine. Stoji na mestu, na katerem je pri nekaterih drugih upodobitvah rojstva sončevo ~~oko~~ – krožec s piko.

Z veliko verjetnostjo je mogoče reči, da zaponka iz Krungla prikazuje sončevo rojstvo. Realističen prikaz praprotnih listov, izredna skrb, s katero jih je mojster položil po vsej razpoložljivi površini, kažeta, kako si je prizadeval olajšati porod. Če izhajamo iz povezave hujša bolezen – več zdravlja, potem je bil prikazani porod očitno zelo hud. Zaponko tako lahko razumemo kot simbol božičnega rojstva.

Za razlago zaponke smo povedali dovolj. A črv radovednosti ne miruje. Mit o ponovnem sončevem rojstvu sredi zime nam je še vedno (ali – spet?) domač, a zakaj tako poudarjanje težavnosti poroda? Naslednji miselni korak bo precej hud. Prestavimo se za tisoče let nazaj na tisoče kilometrov stran; k indijskim Vedam. Gre za zgodbo o Atriju Saptavadhriju in njeno razlago, kot jo je podal indijski znanstvenik Bāl Gangādhara Tilak. Atrija rešita božanska dvojčka Ašvin iz lesenega zaboja, v katerem je bil zaprt. Zahteval je, da se zaboj odpre kot žena pri rojevanju. Sledi opis rojstva deteta, ki se je premikalo v materinem telesu deset mesecev. Na podlagi drugih odlomkov iz Rig-Vede, ki govorijo o rojstvu sonca, Tilak

sklepa, da gre za sonce, ki se premika v telesu matere deset mesecev med nebom in zemljo, nato izgine v spodnji svet, kjer je bilo zaprto kot v lesenem kovčku, dokler ga ne rešita Ašvin, da se rodi kot dete, ki je bilo v materinem telesu več kot deset mesecev (TILAK 1987, 285 ss). Zgodba je Tilaku eden dokazov za razlago, da vrsta indoevropskih mitov opisuje naravne pojave, ki jih lahko vidimo le na arktičnem področju: arktični dan, arktična noč, sonce in zora, ki krožita nad obzorjem. S to razlago je res mogoče razložiti številne mite. Pri nas bi z arktično nočjo lahko med drugim razložili dvanajst volčjih noči v božičnem času (KURET 1989, 358 ss), ki se časovno kar ujemajo s 13–14 dnevi rojevanja iz naših ljudskih pesmi »Marija pomaga porodnici«. Dolgotrajni porod bi tako imel povsem stvarno razlago, razumljiva pa bi bila tudi skrb, ki so mu jo ljudje posvečali.

Pri številnih podobah poroda se materini nogi končata z živalskima glavama – ptičjima ali drugačnima (konjskima?). Ašvin, ki znata, kot smo videli pomagati pri porodu, kliče Atri v svoji himni, naj prideta kot dva laboda (TILAK 1987, 285). Ašvin sta tudi konja, saj ašva pomeni konj. Mikavna bi bila razlaga, da sta živalski glavi materinih nog pravzaprav božanska dvojčka, ki pomagata pri porodu. Prednost posebne raziskave bi bilo ugotavljanje, kdaj in kje pri porodnici namesto dvojčkov začno upodabljati praprot kot pomoč pri dolgotrajnem porodu. Vsekakor pa uporaba praproti bolj odraža zavest o samopomoči in naslonitev na stvarno pomagalo kot pa upanje na pomoč višjega bitja.

In ker mit ne bi bil mit, če ne bi bil poln skrivnosti, bi si bilo prezgodaj domišljati, da nima še katere tudi Božič. Pravljico o božičnem času lahko povemo tudi drugače. Zamislimo si spet božični večer v tistih slovenskih domovih, kjer so pod mizo pokladali seno, da ga bo lahko prišel jest božični konjček. Odseve in sence, ki jih je metal goreči božični čok, so si razlagali z Božičevim skakanjem (KURET 1989, 333 s). Da Božič kot novorojenček se ne more skakati, je jasno. Skače pa lahko konjček, a skakaču pravijo božič. Sedaj se postavi razburljivo vprašanje. Ali je Božič konj?!

Vrnimo se spet k vedski zgodbi o Atriju. Otroka, ki se rojeva, opisuje beseda *kumāra* (TILAK 1987, 286). Če pogledamo v Bezlajev etimološki slovar pod geslo *konj*, bomo dobili razlago, ki potrjuje našo slutnjo. Staroindijska beseda *kumāra* »mladič«, naj bi bila v povezavi z litavsko kumelys in lotiško kumelš »žrebe« (BEZLAJ 1982, 62). Niz starodavnih indijskih žrtvovanj Ashvamedha se je zaključil z vrnitvijo konja. Rig-Veda žrtvenega konja istoveti s Soncem, zato meni Tilak, da vrnitev konja simbolizira vrnitev Sonca po dolgi noči (TILAK 1987, 214). Ne glede na to, ali je mogoča etimološka povezava med našim *konj* in *kumāra* ali ne, se kaže, da novorojenčka lahko razumemo tudi kot konjička. S takim razumevanjem pa nam postanejo manj skrivnostni vsi zapleti in opravki, ki jih ima s konji sveti Štefan, katerega dan sledi božičnemu večeru (KURET 1989, 382 ss).

Če smo sprejeli misel o Božiču – konjiču, bi bilo zanimivo pogledati še za drugimi bitji iz njegove okolice. – Zimska noč je po Tilakovi razlagi prizorišče boja med bogom Tishtryo in demonom suše Apaasho po zgodbi iz staro-iranske Aveste. Prvi ima podobo svetlega konja, drugi temnega. Borita se v morju Vouru-Kasha, vse dokler Tishtrya zmagovalno ne izplava. To je iranska različica vedskega boja med Indro in Vritro. Indra ubije Vritro in osvobodi vode, krave, dan, zoro, sonce (TILAK 1987, 217 ss). V slovanski različici Perun ubije Velesa. Spopad dveh bitij v vodi na življenje in smrt poznamo tudi pri nas. Pri eni od različic gre za boj dveh povodnih mož (TUŠEK 1984, 49 a).

Pa se vrnimo še malo k Indri. Radi bi spoznali še nekaj njegovih značilnosti. In ker po sadu sodimo drevo, vzemimo nekaj podatkov o enem od petih bratov Pandava, ki mu je bil oče Indra, in ki jih opisuje Mahabharata – o Arjuni. Arjuna raztrese pesek in »v njem upodobi množico puštic, izstreljenih na sovražnike«, drugod se preoblači in ves pokrit z zapestnicami in uhani, bo plesni mojster. Poženščena narava njegove preobleke ima po Dumézilovem mnenju vzporednico v Rig-Vedi, kjer je Indra plesalec kakor njegovi tovariši in si ti prekrivajo telesa z zlatimi okraski, zaradi česar jih primerjajo z bogatimi snubci (DUMEZIL 1987, 85 s).

Pet bratov Pandava, ki imajo božanske očete, se povsem ujema z brati iz slovenske ljudske pravljice »Pet bratov«. Na tem mestu zgodbe ne bom obravnaval, ker gre za tretji mit, ki seveda prav tako doseže vrhunec ob prelomu leta. Oglejmo si le opis sednjega brata, ki je naša različica Arjuna – Indre. Tretji je bil strelec, da je zadel zvezdo na nebu – A že nastopi brat, ki je lahko zadel zvezdo na nebu; pomeri in ustrelil hudobneža (PET BRATOV 1987).

Kaj smo torej zvedeli o junaku, ki se je v zimskem času boril za sonce, svetlobo. Bil je izvrsten lokostrelec, človek, konj, ženskega videza. In če je bilo naše preskakovanje časa in prostora pravilno, bi pričakovali, da so tudi naši predniki poznali takega junaka. Res so ga. Že pred dobrim stoletjem so na Bledu pri nekdanji vasi Grad ob kopanju peska prekopali veliko zgodnjesevrednjeveško grobišče, ki ni mlajše od 8. stoletja. Pri tem so našli okroglo zaponko (slika 2). Izdelana je bila iz železnega jedra in prevlečena z bronasto ploščo. Reliefná upodobitev na njej predstavlja kentavra – pol človeka, pol konja. Z rokami napenja lok, dolgi ženski lasje mu plapolajo. V vsem ustreza značilnostim zimskega borca proti temi. Konec koncev je vseeno ali mu rečemo Tishtrya, Indra, Perun ali kako drugače, saj je bil poznan že v skupni indoevropski pradomovini. Zato ni nič čudnega, kot ugotavlja Jože Kastelic v svoji očarljivi študiji, da se njegov lik pojavlja že pred tremi tisočletji v babilonski umetnosti kot simbol, kot nebesno znamenje zodiakalnega kroga, kot mrki, divji gospodar novembra-decembra (KASTELIC 1962–1963, 549).

Navidez preprosta podoba blejskega kentavra je v resnici silno skrbno izdelana. Premišljene so podrobnosti. Vseh ta hip še niti ni mogoče pojasniti. Pri človeškem delu telesa so poudarjeni lasje, oči, desna roka. Znana je čarobna moč las in oči. Nesorazmerna velikost desnice, ki drži puščico in napenja lok v sicer povsem natančni lokostrelski drži, kaže, kako zelo pomemben se je zdel mojstru natančen zadetek. Navsezadnje je bil od tega odvisen konec teme, mraza, zime. Brez odločnega dejanja ne bi bilo zmage. Pri tem so morali sodelovati tudi ljudje z določenim obredjem, da so z njim dajali moč svojemu božanstvu. Ali kot je rekel Tishtrya Ahura Mazdi, kaj mora biti storjeno, da bo premagal svojega nasprotnika in se prikazal vernikom v pravem trenutku; ljudje ga morajo častiti z daritvijo, pri kateri ga naj kličejo po imenu (TILAK 1987, 218). Brez človeške pomoči je bila božja zmaga vprašljiva, ljudje pa tedaj življenjsko važnih stvari niso hoteli postavljati na kocko. V tej luči je logičen podatek bizantinskega pisca Prokopija iz 6. st., da Slovani ne verjamejo v usodo. Raje so jo sami vzeli v svoje roke.

To pa je nedvomno nauk, ki ga tudi dandanašnji ne kaže zametavati. Potem bomo lahko tako kot naši predniki verjeli, da dobro mora zmagati. Če sta zgodbi, ki smo ju odkrivali, res le odraz dogajanj v naravi, se moremo obnašati tako kot naši pradedje, sodelovati v njej, a le kot njen skladni del. In božič je čas, ko moramo o vsem dodobra razmisliti, za nazaj in naprej.

BARRIE J. M. – DISNEY W., Peter Pan. – Zagreb 1959 (prevod: Janko Moder).

BEZLAJ F., Etimološki slovar slovenskega jezika. Druga knjiga.

– Ljubljana 1982

ČAUSIDIS N., Simbolikata i kulnata namena na »makedonskite bronzi«. – Živa antika 38, Skopje 1988, 69 – 89.

DUMEZIL G., Tridelna ideologija Indoevropcev. – Ljubljana 1987 (Originalni naslov: L'déologie tripartite des

Indo-Européens. – Bruxelles 1958. Prevod: Braco Rotar)

GRŽETIČ Gašpičev N., O vjeri starih Slovjena prema prevjeri Arija i Prasemita, (Mythologia comparativa Slavorum), na temelju starih hronista, narodnih običaja, starih pjesama, mjestnoga, ličnoga i obiteljskoga nazivlja. – Mostar 1900.

KASTELIC J., Blejska fibula s kentavrom-lokostrelcem. – Aheološki vestnik 13–14, Ljubljana, 1962–1963, 545 – 563.

KULAKOV V. I., Ptica-hiščnik i ptica-žertva v simbolah i emblemah IX – XI vv. – Sovetskaja arheologija 3, Moskva 1988, 106 – 117.

KURET N., Praznično leto Slovencev. Druga knjiga. – Ljubljana 1989.

MÖDERNDORFER V., Ljudska medicina pri Slovencih. – Gradivo za narodopisje Slovencev 1, Ljubljana 1964.

PET BRATOV, Slovenska ljudska pravljica. – Zbirka Velike slikanice, Ljubljana 1987.

SLP = Slovenske ljudske pesmi, Druga knjiga, Pripovedne pesmi. – Ljubljana 1981.

TILAK Bál Gangádhar, Arktička pradomovina Veda. – Beograd 1987 (Originalni naslov: The Arctic Home in the Vedas being also New Key to the Interpretation of Many Vedic Texts and Legends. – 1903. Prevod: Milan Mladenović).

TODOROVSKI G., Za i protiv »Veda Slovena«. – Godišen zbornik 19, Filozofski fakultet na univerzitetot – Skopje, Skopje 1967, 393 – 444.

TUŠEK I., Pripovedke iz Martinj vrha. – Loški razgledi 31, Škofja Loka 1984, 48 – 56.

VALIČ A., Staroslovansko grobišče na Blejskem gradu. – Situla 7, Ljubljana 1964.